

Een boetpredikatie in de cultuursociologie

DOOR I. SCHÄFFER, HIST. DR.S.

1. Bij het herlezen van Bouman's studie,^{*)} die sedert korte tijd, in het wilde kielzog van het succes van zijn „Revolutie der Eenzamen”, opnieuw in drie drukken achtereenvolgend op de markt werd gebracht, rezen bij mij weer vele bezwaren. Laat ik direct zeggen, dat het boek ook zijn kwaliteiten heeft: het is helder en vlot geschreven, er blijkt een brede kennis uit, — die soms, vooral op het gebied van de economische geschiedenis, ook diep kan gaan —, en het is bovendien een oprecht boek. Oprecht, omdat geen ogenblik wordt gepoogd de opzet van het boek en de overtuiging van de schrijver te verdoezelen. In stijl, inhoud en vorm staat dit boek ettelijke niveaus hoger dan „De Revolutie der Eenzamen”, dat enerzijds wel een zéér gretig publiek vindt, maar anderzijds ook gegronde en diepsnijdende critiek¹⁾.

„Van Renaissance tot wereldoorlog” is geschreven, — de auteur laat ons hierover vooral in het Naschrift (bl. 295—303) niet in twijfel —, met het doel de lezers ervan te overtuigen, dat alleen nog het Christelijk geloof uit de „chaos van het heden” redding kan brengen. Schr. poogt deze boodschap negatief te bewijzen door aan te tonen, dat de ontwikkeling in Europa sedert de Renaissance juist door dat gemis aan geloof tot die chaos heeft gevoerd. Wanneer inderdaad dit boek niet anders zou zijn geweest dan een Christelijke boodschap, dan zou ik me niet hebben gewaagd aan een critiek, maar nu deze boodschap geschraagd wordt door een cultuurhistorische bewijsvoering en cultuursociologische wetenschappelijke pretentie, wil ik juist deze bewijsvoering becristiseren en deze pretentie op grond van deze critiek ontkennen.

2. Bouman zegt: „De chaos waarin wij thans verkeren ligt niet „in de schaduwen van morgen”, doch veeleer in de schaduwen van de vier eeuwen West- en Midden-Europese cultuur, sedert de renaissance een einde maakte aan de meer harmonische beschaving der late middeleeuwen.” (blz. 282). Het ware de plicht geweest van de Schrijver om te bewijzen, dat, in vergelijking met later tijd, de beschaving der late middeleeuwen „meer harmonisch” zou zijn geweest. Hij beschrijft echter van die tijd slechts de spanning en de onrust, de nerveuze stemming, de elkaar doorkruisende contrasterende tradities. Boven dit hoofdstuk staat zelfs „Verbroken evenwicht” (blz. 17 e.v.). Van harmonie leest men hier wel bitter weinig.

Goed, dan niet de late, maar de hoge of vroege Middeleeuwen, waren die wellicht meer harmonisch? Schr. meent te kunnen volstaan met één halve bladzijde om de glanstijd rond 1200, aan de hand van enkele denkbelden van Thomas van Aquino, te kunnen weergeven. Een bewijs voor de veronderstelling dat toen algemeen harmonie, cultuureenheid, geloof en vroomheid zouden hebben bestaan is daarmee allerminst geleverd. Afstand

^{*)} P. J. Bouman: Van Renaissance tot Wereldoorlog. Amsterdam, 1938¹, 1955².

in tijd en gebrek aan bronnen hebben een onbewezen mythe doen ontstaan, die ook voor Bouman uitgangspunt werd van zijn betoog. De Romantiek, waarvan de Schr. een late nakomeling kan worden genoemd, heeft de mythe in de wereld geholpen en zij zal hardnekkig blijven hangen, totdat de mediaevisten zelf ons er van zullen hebben bevrijd.

Terecht wordt er vaak onderscheid gemaakt tussen een statische en een dynamische maatschappijvorm. Bouman maakt helaas in zijn boek weinig of geen gebruik van deze terminologie. Want men zou kunnen zeggen, dat de agrarisch-feodale maatschappij van de Middeleeuwen „statisch” was, in vergelijking althans met de „dynamische” moderne wereld. Maar dan nog kan de vraag gesteld worden of zulk een statische maatschappij, harmonischer zou zijn dan een dynamische. Ik durf te stellen, dat in een statische maatschappij, ondanks de uiterlijk schijnbare rust, interne spanningen en botsingen kunnen voorkomen, die in effect juist heviger zijn dan in een dynamische maatschappij, omdat de statische vorm drukkend en remmend moet werken²⁾. Maatschappelijke frustratie is in een samenleving, waar de door Bouman zo gewenste vaste hiërarchie van waarden en normen bestaat, niet alleen een wezenlijk probleem, maar ook een voortdurend aanwezig gevaar.

3. Schr. zegt: „Vier eeuwen individualisme ... maakten Europa rijp voor een catastrofe van ongekende omvang” (blz. 298). Elders (b.v. blz. 256) spreekt hij van het materialisme als de grote schuldige of omschrijft hij het individualisme met termen als rationalisme, wetenschappelijkheid, sceptis en zedelijk relativisme (blz. 227). Tegenover deze heilloze ontwikkeling ziet de Schr. slechts één, ook nog geografisch beperkte tegenstroming van „Bezinning” (titel van een hoofdstuk). In de periode van 1770—1830 werden in Duitsland geloof en anti-rationalistische bezinning tot een levensstijl verheven, die echter het West-Europese materialisme niet wist te stuiten (blz. 256). „In hun diepste wezen bleven zij” (in Duitsland) „gelovig, anti-rationalistisch, onburgerlijk en feodaal. Schiepen zij zelf een cultuur, dan lag deze in de sfeer van het irrationele” (blz. 158).

De tegenstelling tussen een rationalistisch West-Europa en een irrationalistisch Midden-Europa lijkt mij een verwrongen constructie. Ook de Schr. zelf erkent de moeilijkheden (b.v. blz. 103). Zo behoren, zegt hij: Leibnitz, Lessing, Kant, von Humboldt en Schiller (excusez du peu!) niet in dit schema. Hoe eigenaardig wordt dit alles dan nog, wanneer de Schr. moeite heeft de gehele idee van het „droit divin” in West-Europa te passen (blz. 64/65), wanneer hij Rousseau als het „enfant terrible” van West-Europa moet typeren (blz. 163) en Napoleon met een fraai citaat „ausserhalb und jenseits des abendländischen Entwicklungsreihe” plaatst³⁾. Wat moet de Schr. dan eigenlijk nog beginnen met West-Europese fenomenen als Calvijn, Pascal, Bossuet of Chateaubriand?

4. Ik kan me — wanneer we nu verder maar de constructie van West- en Midden-Europa ter zijde laten —, zeer wel een boek voorstellen, dat niet het rationalisme en materialisme als oorzaken van de huidige „chaos” aangeeft, maar zou „bewijzen”, dat juist het irrationalisme de wereld te gronde richt. En met evenveel recht! Welke lijnen zijn er niet te trekken

van het irrationele geloofsfanatisme van de 16e eeuw over de Romantiek heen naar het irrationele nationalisme, imperialisme, anti-semitisme en tenslotte het nationaal-socialisme!

Terecht werd in dit tijdschrift reeds het morele oordeel van Bouman over de sociologische termen „ontbindend” en „cultuurbehoudend” becritiseerd⁴). Want met de qualificaties van deze termen als resp. (sociologisch) „slecht” en „goed” maakte Bouman zich niet schuldig aan een slip of the pen, of aan een voor een handboek verduidelijkende vereenvoudiging van een veel gecompliceerder probleem, maar sprak een voor hem fundamenteel, wellicht niet goed doordacht, oordeel uit. Want ook in zijn „Van Renaissance tot wereldoorlog” komt het woord ontbindend veelvuldig voor en dan steeds in de afkeurende zin van verstorend en vernietigend, nivellerend en vervlakkend, nooit in de zin van bevrijdend, losmakend of vooruitstuwend. Het individualisme atomiseert volgens hem de maatschappij; dat het soms ook tot meerder verantwoordelijkheidsbesef, tot een groter bewegelijkheid van denken en reageren kan leiden, zegt hij nauwelijks. Het materialisme trekt de mens weg van het Godsvertrouwen; dat de beheersing van de natuur voor een veel groter deel der bevolking van Europa ook een wezenlijk groter geluk betekent of in ieder geval vaak heeft betekend, wordt hiertegenover niet afgewogen. Neen, ontbindend is vor Bouman eigenlijk bovenal nadelig.

Interessant in dit verband zijn Boumans tirades over de slechte invloed van de stad, waarbij gretig uit Spengler wordt geciteerd (blz. 218/222). De rechtvaardigheid zou hebben geboden, dat even breed het kwaad van het platteland zou zijn uitgemeten. Maar met zwakke termen als „sleur van het buitenleven en dogmatische geboorneerdheid” (blz. 218) is de vaak dompende en benauwende sfeer van menige kleine gesloten plattelandsgemeenschap, vergiftigd door onderdrukte haat en uitvlammende wreedheid, getiranniseerd vaak door plaatselijke machthebbers, zeker te zwak getypeerd. En die „traditie van geloof en arbeid”, die daar vaak zou heersen, weegt daar niet tegen op.

En welk een onrecht doet hij aan de burgerlijke cultuur van de 19e eeuw, wanneer hij pathetisch het gezinsleven van toen „een oase van altruïsme in een meedogenloze wereld” noemt (blz. 226)! Voor de burgerlijke élite was het werkelijk niet zulk een meedogenloze wereld. Of men zou ook kunnen zeggen, dat in alle tijden elke diep beleefde eigen kleine groepsvorming een oase vormt in een meedogenloze wereld.

Wanneer men zich realiseert welke cultuurbloei deze verdoemde burgerlijke eeuw heeft gekend, ook Bouman schildert die, dan zou men gaan verlangen naar een werkelijk eerherstel van die vaak verguisde eeuw. Zeker, vele cultuuruitingen waren protesten tegen de geest van de tijd. Maar gaat niet elke cultuuruiting, wanneer deze aan de maatstaven van eeuwigheidswaarden beantwoordt, met zijn tijd mee én er tegenin, om er daardoor bovenuit te komen? Verdedigbaar schijnt het, in deze zin ook de hoge cultuuruitingen van de Middeleeuwen te waarderen.

Het lijkt mij dat Boumans klacht over het „verval van de organische volksgemeenschappen” (blz. 214), veroorzaakt door rationalisme en individualisme, niet uit komt boven een moderne versie van Bilderdijs en Da Costa's klaagzangen of Groens „Ongeloof en Revolutie”. In wezen

voelt hij zich verwant met de door hem zo waarderend beschreven kring van het Réveil (blz. 213).

5. Nu rest ons nog de vraag of het de Schrijver gelukt is ons ervan te overtuigen, dat wij nu werkelijk in *deze* tijd in een chaos, een ontredering zijn beland, of er inderdaad nu zulk een dieptepunt is bereikt. Dat in dit alles een overschatting van de betekenis van eigen tijd ligt, dat het woord „cultuurcrisis” en vogue is, zijn nog onvoldoende verklaringen voor deze veel voorkomende overtuiging.

Ook Bouman gebruikt veel termen, die de neergang suggereren, maar niet bewijzen. Wie bewijst dat de oordeelskracht verzwakt, het geweten versleten of het woord vervlakt is, wanneer hij niet vergelijkingsmateriaal van het verleden erbij haalt? Wanneer Bouman b.v. klaagt over het degraderen van de sport tot kijkspel voor de passieve massa (blz. 222), dan wekt hij de indruk, dat er vroeger een edeler sportbeoefening zou hebben bestaan, terwijl iedere lezer, die even nadenkt, weet, dat de sportbeoefening als volkscultuur niet is „gedegradeerd” maar juist is opgestegen uit vrijwel een nihil in vroeger eeuwen, en dat het „kijkspel voor een passieve massa” een lange geschiedenis heeft vanaf de „panem et circenses” over de tournooien naar de reizende circussen en kermissen in later eeuwen.

Ook in de historische vergelijking kunnen er overigens misverstanden ontstaan, wanneer niet de verschillen in situatie in het oog worden gehouden. Het gaat niet aan, — ik spits het hier opzettelijk toe —, Goethe te stellen tegenover de Bonte Dinsdagavondtrein. Bouman poogt de vervlakking van het woord te demonstrenen aan het woordgebruik in de pers, (blz. 279/280) maar in werkelijkheid is dit een woordgebruik dat vroeger niet voorkwam, omdat nu eenmaal geen massapers in vroeger tijd bestond. Wil men een vergelijking van het cultuurniveau werkelijk bereiken, dan dienen veeleer de cultuuruitingen van intellectuele élite van toen met die van nu naast elkaar gelegd te worden. Goethe naast Elliot, of Potgieter naast Ter Braak. En dan voelt men al direct dat deze vergelijkingen nog direct niet zulke overtuigende bewijzen zijn voor die neergaande lijn, laat staan voor dat dieptepunt.

Slechts enkele keren poogt Bouman in zijn boek de neergang, zoals hij die ziet, aan te geven en te verklaren. Sterk valt de nadruk op de ontwikkeling van de techniek, die, vooral sedert de 19e eeuw, een wanverhouding zou hebben doen ontstaan tussen „de ware cultuurscheppende krachten en de ongebreidelde technische expansiviteit” (blz. 274). Het is een veel voorkomende redenering, dat de mens door de techniek zou worden meegesleept en overheerst.⁵⁾ Ook Bouman gebruikt hiervoor graag het beeld van de „Zauberlehrling” (blz. 279). Maar geheel overtuigd heeft mij dat beeld toch nooit; de techniek heeft nooit het karakter van eigen leven of zelfstandigheid verkregen. Ook de mens in de huidige tijd weet op uiterst vernuftige wijze deze techniek telkens weer aan te wenden voor eigen doeleinden. Het argument dat die techniek „ieder ogenblik in dienst (kan) worden gesteld van de meest destructieve oogmerken” (blz. 277) gaat evenzeer op voor de oude techniek van het wagenwiel als voor die van de rationeel-organisatorische moderne industrieën: de strijdwagen kon in de

verhoudingen van vroeger even ontstellend en destructief werken als de atoombom in moderne tijd.

Bouman wil de lezer ervan overtuigen, dat de wereldoorlogen van deze eeuw fundamenteel verschillen van de vroegere oorlogen. Mogelijk heeft hij daarbij gedacht aan de beperkte soldatenoorlogen in de tijd van Lodewijk XIV. Hierbij gaat wel enigszins op, dat de middelen ondergeschikt bleven aan een beperkt doel, en dat er op tijden van strijd rustige perioden van vrede volgden (blz. 283). Maar hoe moeten wij dan aan met de slepende strijd van de 100-jarige oorlog, met de gruwelijke het doel voorbij schietende godsdienstoorlogen in de 16e, de 30-jarige in de 17e en de Napoleontische oorlogen in het begin van de 19e eeuw? Voor het bewustzijn van de mens van 1631 was de brand van Maagdenburg een minstens even schokkende ervaring als het bombardement op Hiroshima voor de mens van 1945. Natuurlijk bestonden er kwantitatief enorme verschillen, maar die zijn er ook te vinden in de onderlinge verhouding van het bevolkingsgetal toen en nu.

Het zou te ver voeren ook de andere verschijnselen te bezien die Bouman als oorzaken van de huidige chaos aangeeft: de bureaucratisering en rationalisatie van de maatschappij, die het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel zouden hebben ondermijnd (blz. 276/277), het verval van de oude élite van intellectuelen ten gunste van bekwame maar onbezielde organisatoren (blz. 278/279). Men kan dit toegeven, maar dan toch het bezwaar opperen of dit nu allemaal inderdaad een chaos moet meebrengen en bovendien of niet in het verleden dezelfde soort verschijnselen zijn voorgekomen.

Eigenaardig genoeg heeft de Schrijver daarentegen weinig aandacht voor een aantal verschijnselen die wél zeer wezenlijk van het verleden verschillen en daardoor de huidige situatie singulier maken: het snel stijgende bevolkingsgetal, het geïntensiveerde en versnelde onderlinge verkeer en het sterk verhoogde levenstempo. In hoeverre deze nieuwe verschijnselen voor de moderne samenleving meer kwalijke dan goede gevolgen zouden hebben, laat ik in het midden: een zorgvuldig historisch en sociologisch onderzoek zou dit pas kunnen uitwijzen. Persoonlijk voel ik veel voor het beeld van de winst én verliesrekening, tegen elkaar opwegend in een toenemende potentiëring. En aangezien wij er niets van zouden merken, wanneer onze wereld en alles wat daarop is in één nacht tweemaal zo groot zou worden, betekent dit voor ons bewustzijn evenmin een vooruitgang als een achteruitgang⁶⁾.

6. Bouman citeert veel uit het werk van Spengler, Huizinga, Ortega y Gasset, Mannheim en Toynbee. Zijn boek past in de sfeer van al deze onheilsprefetieën en oproepen tot een laatste bezinning. Het heeft ook in het succes bij een groot publiek van lezers mogen delen. Een m. i. zeer juiste stelling, onlangs bij een proefschrift verdedigd, zegt: „De mening dat de hedendaagse cultuur in een beslissende crisis verkeert, moet eerder beschouwd worden als een aspect dan als een diagnose van deze cultuur”⁷⁾. Inderdaad, we kunnen deze profetieën alleen begrijpen als een verschijnsel van de tijd. Alle auteurs, die ik hierboven noemde, behoren tot een zelfde generatie, opgegroeid vóór 1914, geschokt in hun jeugd nog door de ineenstorting van de oude zekerheden in wereldoorlog en revolutie. Het

verlies van het oude wereldbeeld heeft tot één diep ressentiment gedreven: het ressentiment tegen de ideeën van hun jeugd. Het zou interessant zijn om uit de werken van hen allen (dus ook van Bouman) de aanvallen op die burgerlijke cultuur van vóór 1914, vooral op het toen bestaande vooruitgangsgeloof, eens achter elkaar te zetten. Juist het vooruitgangsgeloof schijnt hun sterkste jeugdillusie te zijn geweest, die hen nog steeds beheerst. Want hun ondergangsfilosofie is niet anders dan een omgekeerd vooruitgangsgeloof.

Het is ook bij Bouman de rechtlijnigheid van het entweder-oder. „Er zijn tijdperken, waarin het geloof en de goddelijke geboden denken en handelen beheersen en tijdperken, waarin zij onder veel woordenkraam naar het terrein der kerkelijke dogmatiek zijn verbannen” schrijft Bouman (blz. 298). Slechts twee pal tegenover elkander liggende wegen staan voor ons open: „ . . . het élan van het geloof geeft uiteindelijk de doorslag. Wie deze waarheid miskent make zich op om te sterven” (blz. 293). Dat er in één tijdperk geloof en ongeloof naast elkaar zouden kunnen bestaan en dan nog in hun meest verschillende vormen; dat er mogelijk geen vooruitgang, maar wellicht ook geen ondergang zou zijn, komt niet bij de Schrijver op. En toch: hoeveel gecompliceerder dan het schema van het entweder-oder is de werkelijkheid!

- 1) Zeer goede critieken: P. Geyl in: Critisch Bulletin Aug. 1953, herdrukt in zijn bundel „Historicus in de tijd” Utrecht, 1954. blz. 140 e. v. en E. Kossmann in: Museum, Juli 1953, blz. 182/183.
- 2) Vgl. mijn artikel in Sociologische Gids, Juni 1954, blz. 127-132.
- 3) Over Napoleon schrijft Bouman overigens een wonderlijk staaltje van hagiografie (blz. 146-152). Wonderlijk voor een Schrijver, die zoveel over de chaos, oorlog en ellende van nu weet te schrijven.
- 4) H. Hoetink in Sociologische Gids, Oct. 1954, blz. 170/171.
- 5) Vgl. ook de critiek op gelijke gedachtegangen in F. L. Polak: „Om het behoud van ons bestaan” bij J. O. Kalf in: „Libertinage” 1951, blz. 235 e.v.
- 6) Vgl. J. M. Romein: Gedachten over de vooruitgang. In: Sociologisch Jaarboek IV en herdrukt in zijn: „Carillon der tijden”, Amsterdam 1953 blz. 12 e. v.
- 7) Stelling XII bij Dr. E. Kossmann: La Fronde. Diss. Leiden. 1954.

Rectificatie

In het „Ter Inleiding” van het Mei-Juni-nummer (p. 81) is een regel weggevallen. Regel 17 en 18 dienen gelezen te worden als: „Daarna resten nog

belangrijke problemen, zoals de verschillen in de beroepshierarchie in de diverse sociale milieu's, de verhouding van beroepshierarchie tot sociale hierarchie”, etc.